

Spis treści

Wprowadzenie	9
Rozdział I. Formowanie się prawa: od norm obyczajowych do prawa stanowionego	17
Antropologiczne teorie prawa	17
Prawo w społeczeństwach najprostszych	19
System prawa kontynentalnego i system prawa precedensowego	25
Prawo w krajach Afryki Subsaharyjskiej	27
Rozdział II. Instytucja małżeństwa w Etiopii	31
Etapy rozwoju instytucji rodziny	31
Małżeństwo jako umowa prawna	33
Małżeństwo – instytucja czy umowa społeczna?	35
Charakterystyka afrykańskich małżeństw zwyczajowych	36
Zmiany zachodzące w instytucji małżeństwa zwyczajowego w Afryce	39
Rodzaje małżeństw w Etiopii	41
Rodzaje małżeństw wśród Amharów	42
Rozwody i ich przyczyny	52
Rozdział III. Źródła etiopskiego prawa	54
Początek etiopskiej państwowości	54
Prawo w państwie Aksum	56
Dogmaty chrześcijańskie oraz Stary Testament	59
Senodos	60
Ustawy cesarza Kaleba	63
Zwyczaj jako źródło prawa	64
Prawo zwyczajowe u Amharów	66
Prawo zwyczajowe u Tigrajczyków	70
Prawo zwyczajowe u Oromo	78

Rozdział IV. <i>Fəṭḥa nəgäšt</i> i pierwsze próby kodyfikacji prawa	85
Upadek Aksum	85
Prawo w Etiopii za czasów panowania dynastii Zag ^w e	87
Prawodawstwo etiopskie za czasów panowania cesarza ʿAmdä Şəyona I (1314–1344)	89
Pierwsze próby stworzenia kodeksu prawnego Cesarstwa Etiopii	95
Powstanie <i>Fəṭḥa nəgäšt</i>	97
Źródła pierwszej części „Nomokanonu”	100
Źródła drugiej części „Nomokanonu”	101
Muzułmańskie źródła „Nomokanonu”	103
Struktura <i>Fəṭḥa nəgäšt</i>	104
Przepisy dotyczące małżeństwa w <i>Fəṭḥa nəgäšt</i>	105
Małżeństwa osób duchownych	115
Przepisy <i>Fəṭḥa nəgäšt</i> dotyczące konkubinatu	116
<i>Fəṭḥa nəgäšt</i> a prawo zwyczajowe	116
Rola <i>Fəṭḥa nəgäšt</i> w społeczeństwie etiopskim	117
Rozdział V. Instytucja małżeństwa w prawodawstwie etiopskim od śmierci Zärʾa Yaʿəqoba do rządów Məniləka II	119
Rządy Bəʾədä Maryama	119
Prawo w Cesarstwie Etiopskim za czasów panowania Ləbnä Dəngəla (1508–1540)	120
Sądownictwo i sądy w czasach cesarza Śärşä Dəngəla (1563–1597)	122
Reformy cesarza Susənyosa a misja jezuicka w Etiopii	127
Etiopskie prawo a małżeństwa międzyetniczne i międzyreligijne	130
Małżeństwo w okresie regresu etiopskiego prawodawstwa	138
Instytucja małżeństwa w czasach Məniləka II (1889–1913)	141
Rozdział VI. Wielka Kodyfikacja	149
Reformy prawne Iyasu V: zmiany w prawie cywilnym	149
Małżeństwo w okresie regencji Täfäri Mäkwännəna (1916–1930)	153
Pierwsza konstytucja Cesarstwa Etiopskiego: problem małżeństw międzyetnicznych	157
Wielka Kodyfikacja Prawa	162
Etiopski Kodeks cywilny z 1960 roku	165
Przepisy dotyczące małżeństwa w Kodeksie cywilnym	168
Kodeks cywilny a prawo zwyczajowe	176
Wnioski	178
Aneks	183
Słownik terminów etiopskich	186
Bibliografia	192

Wprowadzenie*

Obecna Federalna Demokratyczna Republika Etiopii, tak jak wcześniej Cesarstwo Etiopskie, jest państwem wielokulturowym i wieloetnicznym, w którym koegzystują nie tylko liczne języki, ale też tradycje i obyczaje. Kultury te nie funkcjonują w izolacji, lecz przeciwnie – oddziałują na siebie z mniejszą bądź większą siłą. Przez stulecia dominującą grupę etniczną w Etiopii stanowili Amharowie, którzy odegrali główną rolę w kulturowym, społecznym, gospodarczym i politycznym formowaniu się kraju. Większość władców Cesarstwa Etiopskiego pochodziła właśnie z tej grupy etnicznej, a kultura i język Amharów miały wpływ zarówno na rozwój instytucji małżeństwa, jak również na rozwój prawodawstwa etiopskiego. Z tego powodu większość zagadnień w książce odnosi się do tej grupy etnicznej.

W języku amharskim, który w Etiopii jest językiem urzędowym na szczeblu federalnym, istnieją dwa podstawowe słowa oznaczające związek małżeński. Pierwszym z nich jest *tadar*, pochodzące od czasownika *darä*. Co ciekawe, czasownik ten oznacza nie tylko „wydać za mąż”, ale też „sprzedać po dobrej cenie”¹, co można łączyć z teoriami XVIII-wiecznych antropologów, utrzymujących, że w ubiegłych wiekach małżeństwo było transakcją handlową dotyczącą kupna panny młodej. Od czasownika *darä* pochodzą również rzeczowniki, którymi opisuje się pannę młodą. *Därä gäb*² to kobieta, która niedawno się rozwiodła ze swoim pierwszym mężem. Określenia *fät dar*³ używa się, mówiąc o rozwódce, która po raz kolejny wychodzi za mąż, zaś *loga dar*⁴ oznacza kobietę, którą wydano za mąż w młodym wieku. Przeprowadzona przez mnie analiza amharskiego korpusu językowego nie wykazała żadnych związków frazeologicznych, w których słowo

* Uzupelnienie informacji zawartych w niniejszej książce względem pracy doktorskiej było możliwe w wyniku realizacji projektu badawczego podczas pobytu na stypendium przyznanej autorce przez Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej, finansowanym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego i realizowanym w Egipcie.

¹ T.L. Kane, *Amharic-English Dictionary* vol. 2, Wiesbaden: Harrassowitz 1990, s. 1732–1733.

² Tamże, s. 1732.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

tadar byłyby wykorzystywane w kontekście prawnym, a jedyne wyrażenie dotyczące tego aspektu to *ħəgg wät tadar*⁵, czyli nieusankcjonowany prawnie związek kobiety i mężczyzny.

Dużo bogatszy znaczeniowo jest czasownik *ʿagäbba* – „wstąpić w związek małżeński”⁶, od którego pochodzą rzeczowniki *gabəčča* – „związek małżeński”⁷ oraz *gäbbi* – „instytucja małżeństwa”⁸. Właśnie od tego czasownika, a nie od czasownika *darä*, pochodzi więcej wyrazów związanych z samą instytucją małżeństwa, na przykład *magbiya* – „miejsce i czas ślubu” lub „gotowość do ożenku”⁹ oraz *ʿaggäbab/ ʿagbäb* – „ceremonia zaślubin”¹⁰. Na uwagę zasługuje również fakt, że od czasownika *gäbba* pochodzi także słowo *əgban* – „odwołanie sądowe”¹¹ oraz wyrażenie *ʿagbäb ʿaläw* – „mieć nad kimś jurysdykcję”¹².

Porównywalne bogactwo przejawia język amharski, jeżeli chodzi o terminologię związaną z prawodawstwem. Już sam termin „prawo” ma trzy odpowiedniki w języku amharskim. Najważniejszym z nich jest wspomniane wcześniej słowo *ħəgg*, które pochodzi od semickiego rdzenia HGG i którym określa się skodyfikowane prawo lub akt normatywny¹³. Według Claude’a Sumnera, który zajmował się etiopskimi traktatami filozoficznymi, termin *ħəgg* odnosi się do prawa naturalnego, czyli prawa nadanego przez Boga. Przykładowo, prawem naturalnym jest, że jeden mężczyzna poślubia jedną kobietę, ponieważ taka jest wola Boża¹⁴. Z tego powodu prawa związane z instytucją małżeństwa noszą nazwę *ħəgg ʿawsəbo* (dosł. „prawo legalizujące akt seksualny”)¹⁵. Z kolei w słowniku amharsko-angielskim autorstwa Thomasa L. Kane’a można znaleźć informację, iż sam wyraz *ħəgg* może określać małżeństwo religijne zaś *ħəgg gäbba* oznacza „wstąpić w związek małżeński w ceremonii kościelnej”¹⁶. Ostatnie wyrażenie tłumaczy się również jako „poślubić dziewicę”, gdyż zgodnie z XVI-wiecznym kodeksem etiopskim *Fəthä nägäšt* tylko panny miały prawo do ślubu kościelnego. Dziewicę poślubioną podczas kościelnej ceremonii nazywa się wtedy żoną prawowitą (*yäħəgg mist*)¹⁷, zaś mężczyznę określa się mianem *balä ħəgg* („małżonek”)¹⁸. Kolejnym ważnym

⁵ T.L. Kane, dz. cyt. 1, s. 33.

⁶ T.L. Kane, dz. cyt. 2, s. 1967.

⁷ Tamże, s. 1970, 1981.

⁸ Tamże, s. 1969.

⁹ Tamże, s. 1971.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

¹³ W. Leslau, *Comparative Dictionary of Geʿez*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1991, s. 227.

¹⁴ C. Sumner, *Ethiopian Philosophy*, III, Addis Ababa: Addis Ababa University 1978, s. 159 oraz s. 252.

¹⁵ T.L. Kane, dz. cyt. 1, s. 33.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

zwrotem jest *ħəgg ʾafärräsä*, czyli „złamać przysięgę”¹⁹. Co istotne, wyrażenie to było używane wyłącznie wtedy, gdy przysięga dotyczyła osoby duchownej, która popełniła grzech cudzołóstwa lub chciała powtórnie wstąpić w związek małżeński, czego zabrania etiopskie prawo kanoniczne.

Kolejnym określeniem prawnym jest (pochodzące z języka gyyz) słowo *fəth (fätäh)*²⁰, od którego tworzone są wyrażenia określające rodzaj prawa, na przykład *fəth mänfäsawi* („prawo kanoniczne”)²¹, *fəth sərawi* („prawo cywilne”)²² lub *Fəthä nägäšt* („Prawo Królów”²³ – tytuł pierwszego oficjalnego kodeksu prawa w Cesarstwie Etiopskim). Co ciekawe, rzeczownik *fəth* pochodzi od czasownika *fätha*, który oznacza „rozwiązywać, wypuszczać, uwalniać”²⁴. Oznaczać to może, że nadrzędnym celem prawa jest rozwiązywanie kwestii spornych. W związku z powyższym, słowo *fəth* jest używane zawsze w najszerszym kontekście, gdyż znaczeniowo obejmuje najszersze pole semantyczne.

Ostatnie słowo oznaczające prawo – *šərat*²⁵, odnosi się bezpośrednio do wydawania edyktów cesarskich i jest związane z *wäg tarik*, czyli sądowym precedensem. Słowo to łączy się również z wyrażeniami *šərat betä mängäst* („dworska etykieta”)²⁶ oraz *šərat betä krəstiyan* („rytuał kościelny”)²⁷. Ten sam źródłosłów ma wyraz *šärr* – prawo zwyczajowe, zwyczaj²⁸. Można więc założyć, że słowo *šərat* pojawiło się wcześniej niż *ħəgg* oraz *fəth*, gdyż we wszystkich swoich znaczeniach odnosi się do uzusu, prawa niespisanego bądź prawnych precedensów.

Chociaż tytuł książki brzmi „Ewolucja instytucji małżeństwa w świetle etiopskich kodeksów prawnych”, niniejsza praca dotyczy wyłącznie dzieł prawnych, które powstały od początków państwa do upadku Cesarstwa Etiopskiego w 1974 roku. Aby zebrać jak największy materiał porównawczy, zdecydowałam się rozpocząć swoje badania od znalezienia źródeł prawa etiopskiego w kolebce Cesarstwa, czyli w starożytnym mieście-państwie, Aksum. Niedługo po rozpoczęciu pracy nad książką okazało się, że ponad osiem wieków państwowości etiopskiej nie przyniosło aż tak dużych zmian w kwestii prawodawstwa związanego z instytucją małżeństwa. Tym samym znalazła potwierdzenie teoria Lewisa Morgana²⁹, zgodnie z którą małżeństwo jest tą sferą życia społecznego, w której zmiana następuje

¹⁹ Tamże.

²⁰ T.L. Kane, dz. cyt. 2, s. 2309.

²¹ Tamże.

²² Tamże.

²³ Tamże.

²⁴ W. Leslau, dz. cyt., s. 170.

²⁵ T.L. Kane, dz. cyt. 2, s. 481.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże.

²⁸ W. Leslau, dz. cyt., 2, s. 533.

²⁹ L. Morgan, *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*, Washington D.C.: Smithsonian Institution 1871.

bardzo powoli, zaś stosowana terminologia związana z systemem pokrewieństwa odzwierciedla poprzednie systemy i nieistniejące już typy małżeństw.

Historia rozwoju prawodawstwa etiopskiego nie kończy się wraz z detronizacją ostatniego z cesarzy. Powstałe po 1974 roku kodeksy prawa rodzinnego (z 1995 i 2000 roku) były odzwierciedleniem zmian nie tylko społecznych, ale też ustrojowych. Po 1974 roku Etiopia z monarchii absolutnej przeistoczyła się w państwo reżimu komunistycznego. Jednakże w żadnym z kodeksów prawnych powstałych w okresie rządu Därgu³⁰ nie dokonano takiej zmiany w prawnym pojmowaniu instytucji małżeństwa, jaka miała miejsce w kodeksie z 1960 roku. W związku z powyższym opisuję rozwój prawodawstwa etiopskiego tylko do czasu Wielkiej Kodyfikacji³¹ i okresie następującym tuż po niej. Nie oznacza to jednak, że temat prawodawstwa etiopskiego w tym zakresie został wyczerpany. Otwarcie się na świat zachodni, jakie miało miejsce po upadku komunistycznego reżimu w 1991 roku, i pojawienie się nowych pojęć w sferze społecznej otworzyło nowy rozdział historii rozwoju prawa w Etiopii. Zmiany, które nastąpiły w prawodawstwie Federalnej Demokratycznej Republiki Etiopii dotyczącym małżeństw, zasługują na oddzielne opracowanie.

Źródła

Poniższa publikacja jest próbą przedstawienia procesów, które doprowadziły do zmian w prawnym postrzeganiu instytucji małżeństwa. Odpowiedzi na to pytanie szukałam w źródłach etiopskich skonfrontowanych z materiałem pochodzącym ze źródeł europejskich i amerykańskich. Wykorzystane źródła wewnętrzne to przede wszystkim etiopskie kodeksy – XVI-wieczne *Fəṭṭa nägäšt* oraz Kodeks Cywilny z 1960 roku. Równie ważnymi źródłami były cesarskie kroniki, dokumenty i wspomnienia. Dla zachodniego badacza temat małżeństw w Etiopii wydaje się bardzo interesujący, zwłaszcza jeśli się weźmie pod uwagę mnogość typów związków małżeńskich oraz rytuałów z nimi związanych. Jednakże dla cesarskich kronikarzy, pisarzy i pamiętnikarzy ceremonie ślubne były częścią życia codziennego, tak powszechną, że niewartą poświęcenia im tuszu i czasu. Jako przykład takiego podejścia niech posłuży cytat z memuarów *blatten geta* Mahtämä Šəllase Wäldä Mäsqäl³², który w rozdziale dotyczącym małżeństw arystokratów napisał:

³⁰ Därg – rada wojskowa rządząca Etiopią w latach 1974–1991.

³¹ Wielką Kodyfikacją nazywam ten okres intensywnego rozwoju prawodawstwa etiopskiego, który miał miejsce w latach 50. i 60. XX wieku i który charakteryzował się wydaniem serii kodeksów prawnych, m.in. Kodeksem prawa karnego i Kodeksem cywilnym.

³² *Blatten geta* Mahtämä Šəllase Wäldä Mäsqäl (1904–1978) początkowo pracował w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w czasie rządów Ḥaylä Šəllase I, który później mianował go zarządcą okręgu Ambo. Mahtämä Šəllase Wäldä Mäsqäl jest jednak najbardziej znany ze swojego liczącego 985 stron dzieła *Zəkre*

„[...] Uważam, że o wiele ważniejsze jest wspomnienie o ceremoniach ślubnych zawieranych w kościele niż tych, które zawierają poddani cesarza”³³. W związku z tym w większości źródeł etiopskich mamy do czynienia z prostą informacją, że ten i ów wstąpił w związek małżeński z kobietą o imieniu takim a takim. Jedyne z drobnych uwag na marginesach informujących o tym, że przed ceremonią zaślubin panna młoda otrzymała sakrament chrztu, można było domniemywać, że niektóre z cesarskich małżonek nie były chrześcijankami.

Prócz śladowych informacji dotyczących rozwoju instytucji małżeństwa i zwyczajów z nim związanych, dodatkowym utrudnieniem jest fakt, że choć wszystkie grupy etniczne zamieszkujące Cesarstwo Etiopskie stosowały własne prawo zwyczajowe, to rzadko kiedy było ono spisywane. Przekazywano je ustnie z pokolenia na pokolenie. Możliwe więc jest, że wraz z zanikaniem pewnych form małżeństwa zapominano przepisy prawne, które się do nich odnosiły, przez co wyczerpujący opis prawa rodzinnego obowiązującego w Cesarstwie Etiopskim staje się niemożliwy. Kolejnym problemem jest to, że aż do XIX wieku nie protokołowano przebiegu procesów sądowych. Nie zachowały się zatem żadne informacje dotyczące precedensów, które później stawały się obowiązującym prawem. Część źródeł, które zostały wykorzystane w książce, a które powstały w języku amharskim lub gyyz, została wydana w tłumaczeniu na języki europejskie. Wersje te, zawierające komentarze krytyczne wydawców, były bardzo przydatne w mojej pracy, jednakże (o ile było to możliwe) korzystałam z tekstów w języku amharskim.

Wykorzystane w pracy źródła zewnętrzne to przede wszystkim relacje podróżników i misjonarzy europejskich, dla których Cesarstwo Etiopskie było celem bądź przystankiem w podróży po kontynencie afrykańskim. Dzięki ich opisom, choć w wielu przypadkach przerysowanym, obraz życia codziennego Etiopczyków został utrwalony i ocalony od zapomnienia. Drugą grupę źródeł zewnętrznych stanowią opracowania naukowe zachodnich badaczy etiopskich kultur. Do tej pory w światowej etiopistyce temat małżeństw był poruszany wyłącznie w dwóch kontekstach: etnograficznym (np. Andrea Nicolas, Rita Pankhurst) i historyczno-politycznym (np. Häran Säräkä-Bərhan, Bairu Tafla, Richard Pankhurst). Opracowania te wnoszą bardzo dużo informacji kulturowych, ale niewiele w nich danych dotyczących miejsca instytucji małżeństwa w prawie. Nieco więcej światła na ten temat rzucają prace europejskich badaczy, dotyczące rozwoju prawa w Cesarstwie Etiopskim. Kwestiom tym poświęcone były artykuły i monografie Heinricha Schollera oraz dzieła francuskich prawników, którzy w latach sześćdziesiątych XX wieku przybyli do Etiopii na polecenie cesarza Haylä Šəllase I, aby współtworzyć etiopskie kodeksy prawne (Jacques Vanderlinden, Nathan Marein, George Krzeczunowicz).

nägär opisującego ceremonie i życie codzienne w pałacu za czasów dwóch cesarzy: Məniləka II oraz Haylä Šəllase I.

³³ Mahtämä Šəllase Wäldä Mäsqäl, *Zəkre Nägär*, Addis Ababa: Artistik 1982, s. 581.

Ich prace są szczególnie istotne w kontekście rozważań na temat zmian prawodawstwa etiopskiego okresu Wielkiej Kodyfikacji. Jako ostatnie źródło zewnętrzne ważne dla tej rozprawy należy wymienić opublikowaną pracę doktorską etiopskiego badacza Aberra Jembere, która, choć ma wiele uchybień, jest wartościową próbą stworzenia kompendium wiedzy o historii rozwoju prawa w Etiopii.

Język i transkrypcja

Etiopskie źródła pisane do XIII wieku powstawały w języku gyyz, który był literackim językiem etiopskim używanym przez dwór cesarski oraz kler. Od XIV wieku funkcję tę zaczął przejmować język amharski, który w XIX wieku stał się językiem powszechnie stosowanym w literaturze etiopskiej. Obydwa języki należą do rodziny języków afro-azjatyckich, grupy południowosemickiej. Do podgrupy tej należą również inne języki, którymi posługują się mieszkańcy Etiopii, takie jak: tigre, tigrinia, harari, argobba oraz grupa języków guragie. Zarówno język gyyz jak i amharski zapisuje się za pomocą alfabetu sylabicznego.

Dla języka amharskiego istnieje kilka systemów transkrypcyjnych, jednakże żaden z nich nie został uznany za obowiązujący. W niniejszej książce zastosowałam transkrypcję zaproponowaną przez autorów *Encyclopaedia Aethiopica*. Źródłem porównawczym była *Historia Etiopii* autorstwa Andrzeja Bartnickiego i Joanny Mantel-Niećko. Ponieważ wyżej wymieniona książka przez wiele lat była w Polsce podstawowym źródłem wiedzy na temat historii Cesarstwa Etiopskiego, zdecydowałam się pozostawić nazwy etiopskich miejscowości w takim brzmieniu, w jakim stosowali je autorzy książki.

W przeciwieństwie do autorów „Historii Etiopii”, postanowiłam zostawić etiopskie imiona w ich pierwotnym brzmieniu, nawet jeśli mają one odpowiedniki w języku polskim. Przykładowo, cesarz, który przejął władzę w 1855 roku, w poniższej publikacji nosi imię Tewodrosa II, a nie Teodora, zaś następujący po nim władca nazywany jest Yoħannəsem IV, a nie Janem.

Terminy obce, cytaty i daty

Terminy obcojęzyczne zostały zapisane w tekście kursywą. Na końcu pracy znajduje się słownik terminów etiopskich – amharskich i gyyz. Wszystkie cytaty zostały przetłumaczone na język polski, a jeśli ich długość przekracza trzy zdania, zostały one wydzielone akapitem.

Kalendarz etiopski bazuje na kalendarzu koptyjskim, który z kolei oparty jest na kalendarzu egipskim. Według kalendarza etiopskiego rok składa się z dwunastu miesięcy liczących po trzydzieści dni oraz jednego miesiąca liczącego pięć dni

(sześć w roku przestępnym). Etiopska era kalendarzowa jest również odmienna od ery chrześcijańskiej, gdyż lata liczy się od narodzin Chrystusa wyliczonej przez Annoniosa z Aleksandrii na 9 rok naszej ery. Oznacza to, że kalendarz etiopski ma w stosunku do kalendarza gregoriańskiego o siedem lub osiem lat mniej. Na określenie daty według kalendarza etiopskiego używa się skrótu A. M. od pochodzącego z języka gyyz wyrażenia *ʾamätä mähret*, czyli „rok łaski”.

Dla uproszczenia wszystkie daty podano według kalendarza gregoriańskiego. Jeśli było to istotne dla wyводу, datę według kalendarza etiopskiego podano w nawiasie z odpowiednim oznaczeniem. O ile nie zaznaczono inaczej, wszystkie daty podane przy imionach władców i patriarchów oznaczają lata ich panowania.